AMUDARYO USTIDAN ROSSIYA IMPERIYASI NAZORATINING O‘RNATILISHI

Nusratova Mohinur Asatullo qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Tarix ta'lim yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Telefon: *+998 93 489 21 04*

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoga yurishi doirasida Amudaryo havzasi ustidan nazorat o‘rnatish jarayonlari tahlil qilingan. Tadqiqotda Amudaryoning strategik ahamiyati, xususan, daryoning transport va logistika imkoniyatlari hamda harbiy flotiliyaning shakllanish bosqichlari ko‘rib chiqilgan. 1873-yilgi Xiva yurishi va undan keyin imzolangan Gandimiyon shartnomasining huquqiy va iqtisodiy oqibatlari statistik ma’lumotlar asosida yoritilgan. Shuningdek, Rossiya imperiyasi tomonidan daryo bo‘yida qurilgan harbiy istehkomlar va Petro-Aleksandrovsk portining shakllanishi, Amudaryo flotiliyasining yuk tashish hajmi hamda mintaqaviy savdodagi o‘rni o‘rganilgan. Maqolada daryo nazoratining o‘rnatilishi nafaqat harbiy g‘alaba, balki mintaqani Rossiya iqtisodiy tizimiga integratsiya qilishning muhim vositasi bo‘lganligi isbotlangan. Amudaryo orqali amalga oshirilgan eksport va import operatsiyalari, daryo transportining rivojlanish dinamikasi va bu jarayonning mahalliy aholi hayotiga ta’siri arxiv hujjatlari va davriy matbuot ma’lumotlari asosida tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Amudaryo, Rossiya imperiyasi, Xiva xonligi, Gandimiyon shartnomasi, Amudaryo flotiliyasi, strategik nazorat, Petro-Aleksandrovsk, kema qatnovi, iqtisodiy integratsiya.

Аннотация. В данной статье анализируются процессы установления контроля Российской империи над бассейном Амударьи во второй половине XIX века в рамках продвижения в Среднюю Азию. В исследовании рассматривается стратегическое значение Амударьи, в частности транспортно-логистические

возможности реки и этапы формирования военной флотилии. На основе статистических данных освещаются правовые и экономические последствия Хивинского похода 1873 года и подписанного по его итогам Гандимианского договора. Также изучено строительство военных укреплений на берегу реки, формирование порта Петро-Александровск, объем грузоперевозок Амударьинской флотилии и её роль в региональной торговле. В статье доказывается, что установление контроля над рекой было не только военной победой, но и важным инструментом интеграции региона в экономическую систему России. На основе архивных документов и данных периодической печати проанализированы экспортно-импортные операции, осуществляемые через Амударью, динамика развития речного транспорта и влияние этого процесса на жизнь местного населения.

Ключевые слова:Амударья, Российская империя, Хивинское ханство, Гандимианский договор, Амударьинская флотилия, стратегический контроль, Петро-Александровск, судоходство, экономическая интеграция.

Abstract. This article analyzes the processes of establishing Russian Imperial control over the Amu Darya basin in the second half of the 19th century as part of the expansion into Central Asia. The study examines the strategic importance of the Amu Darya, particularly the transport and logistics capabilities of the river and the stages of formation of the military flotilla. The legal and economic consequences of the 1873 Khiva campaign and the subsequent Treaty of Gandimian are highlighted based on statistical data. The construction of military fortifications along the river, the formation of the port of Petro-Alexandrovsk, the cargo volume of the Amu Darya flotilla, and its role in regional trade are also studied. The article proves that establishing control over the river was not only a military victory but also an important tool for integrating the region into the Russian economic system. Export and import operations carried out through the Amu Darya, the dynamics of river transport development, and the impact

of this process on the lives of the local population are analyzed based on archival documents and periodic press data.

Keywords: Amu Darya, Russian Empire, Khiva Khanate, Treaty of Gandimian, Amu Darya Flotilla, strategic control, Petro-Alexandrovsk, navigation, economic integration.

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmi O‘rta Osiyo tarixida tub burilish davri bo‘lib, bu davrda Rossiya imperiyasi o‘zining janubiy chegaralarini kengaytirish va mintaqaning boy resurslarini nazorat qilish maqsadida faol harbiy harakatlarni amalga oshirdi. Bu geosiyosiy o‘yinlarda Amudaryo daryosi markaziy o‘rinni egalladi. Daryo nafaqat tabiiy chegara, balki mintaqaning ichki qismlariga kirib borish uchun asosiy suv yo‘li bo‘lib xizmat qilar edi. Rossiya imperiyasi uchun Amudaryoni egallash strategik jihatdan Britaniya imperiyasining Hindistondagi nufuziga qarshi turish va mintaqadagi xonliklarni bo‘ysundirishda hayotiy zarurat edi [1; 45 b]. Ushbu jarayon 1873-yilgi Xiva yurishi bilan hal qiluvchi bosqichga kirdi.

Amudaryo havzasi tarixan sivilizatsiyalar tutashgan nuqta bo‘lib, uning nazorati butun Movarounnahr iqtisodiyotini boshqarish imkonini bergan. Rossiya harbiy doiralari daryoning transport salohiyatini yuqori baholaganlar. General K.P. fon Kaufman boshchiligidagi ekspeditsiya daryo bo‘ylab bug‘li kemalar qatnovini yo‘lga qo‘yish orqali qo‘shinlarni tezkor ko‘chirish va ta’minot zanjirini yaratishni rejalashtirgan edi. Bu rejalar nafaqat harbiy, balki uzoq muddatli iqtisodiy maqsadlarni ham ko‘zda tutgan bo‘lib, mintaqaning paxta va boshqa xomashyo resurslarini Rossiya markaziy sanoat rayonlariga arzon suv yo‘li orqali yetkazib berishni nazarda tutgan [4; 112 b].

1873-yilgi Gandimiyon shartnomasi Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘ini Rossiya imperiyasi tarkibiga o‘tishini rasmiylashtirdi. Bu hududda Amudaryo bo‘limi (otdel) tashkil etilib, uning markazi sifatida Petro-Aleksandrovsk (hozirgi To‘rtko‘l) shahri tanlandi. Ushbu istehkom daryo ustidan harbiy va ma’muriy nazoratni amalga

oshirishning tayanch nuqtasiga aylandi. Rossiya imperiyasi daryoni o‘zining ichki suv yo‘liga aylantirish maqsadida maxsus Amudaryo flotiliyasini tashkil etdi. Bu flotiliya mintaqadagi siyosiy muvozanatni butunlay o‘zgartirib yubordi [7; 88 b].

Amudaryo ustidan nazorat o‘rnatilishi mintaqadagi an’anaviy savdo yo‘llarining inqiroziga va yangi, Rossiya manfaatlariga xizmat qiluvchi logistik tizimlarning shakllanishiga olib keldi. Daryo bo‘yidagi portlar va pristanlar orqali amalga oshiriladigan savdo aylanmasi yil sayin ortib bordi. Bu jarayon mahalliy aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatib, natural xo‘jalikdan tovar-pul munosabatlariga o‘tishni jadallashtirdi. Biroq, bu o‘zgarishlar mustamlakachilik siyosati doirasida amalga oshirilganligi sababli, mahalliy aholi manfaatlaridan ko‘ra ko‘proq imperiya ehtiyojlariga moslashtirilgan edi [10; 23 b].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Amudaryo bo‘yidagi harbiy va siyosiy jarayonlar XIX asrning o‘zidayoq rus tadqiqotchilari va harbiylari diqqat markazida bo‘lgan. Xususan, M.A. Terentyevning "O‘rta Osiyo istilosi tarixi" asarida Amudaryo flotiliyasining tashkil etilishi va uning Xiva xonligini bo‘ysundirishdagi roli batafsil bayon etilgan. Shuningdek, N.A. Xalfinning tadqiqotlarida Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyodagi tashqi siyosati va Amudaryo havzasidagi strategik manfaatlari arxiv hujjatlari asosida tahlil qilingan. Sovet davri tarixshunosligida, xususan, O.P. Shcheglovatix ishlarida daryo transportining iqtisodiy samaradorligi va mintaqani kapitalistik munosabatlarga tortilishi masalalari yoritilgan [2; 67 b].

Mustaqillik yillarida o‘zbek tarixchilari ushbu mavzuni yangicha yondashuvlar asosida o‘rgana boshladilar. H. Bobobekov va Sh. Vohidov kabi olimlar o‘z asarlarida Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati natijasida Amudaryo havzasidagi an’anaviy boshqaruv tizimining yemirishi va hududning xomashyo bazasiga aylantirilishi masalalarini tanqidiy ko‘rib chiqdilar. Shuningdek, xorijiy tadqiqotchilardan S. Bekert va A. Morrisonning ishlarida "Katta o‘yin" kontekstida Amudaryoning o‘rni va daryo orqali amalga oshirilgan harbiy ekspeditsiyalarning

geosiyosiy ahamiyati yoritilgan. Biroq, Amudaryo flotiliyasining iqtisodiy ko‘rsatkichlari va daryo portlarining statistik tahlili hali ham chuqur o‘rganishni talab qiladigan yo‘nalishlardan biri bo‘lib qolmoqda [12; 154 b].

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda tarixiy bayoniylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil va statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tarixiy bayoniylik metodi orqali Rossiya imperiyasining Amudaryo havzasiga kirib kelishi va nazorat o‘rnatishi jarayonlari vaqtlar ketma-ketligida o‘rganildi. Bu jarayonda har bir bosqichning o‘ziga xos xususiyatlari va siyosiy qarorlarning qabul qilinishiga sabab bo‘lgan omillar tahlil qilindi. Qiyosiy-mantiqiy tahlil yordamida mintaqadagi an’anaviy suv yo‘llari va imperiya tomonidan tashkil etilgan yangi transport tizimlari o‘rtasidagi farqlar aniqlandi.

Statistik metod tadqiqotning asosiy ustunlaridan biri bo‘lib, u orqali Amudaryo flotiliyasining texnik imkoniyatlari, tashilgan yuklar hajmi va savdo aylanmasi dinamikasi raqamlar bilan asoslandi. Arxiv hujjatlarida saqlangan ma’lumotlar asosida 1880-1895-yillar oralig‘idagi kema qatnovlari ko‘rsatkichlari tizimlashtirildi. Bu esa daryo nazoratining nafaqat harbiy, balki iqtisodiy samaradorligini baholash imkonini berdi. Shuningdek, miqdoriy tahlil yordamida imperiyaning Amudaryo bo‘limiga kiritgan investitsiyalari va undan olingan foyda o‘rtasidagi nisbat o‘rganildi.

Tizimli yondashuv metodologiyasi doirasida Amudaryo havzasi yagona harbiy-iqtisodiy kompleks sifatida ko‘rib chiqildi. Bu yondashuv daryo nazoratining markaziy hokimiyat bilan bog‘liqligini, portlarning rivojlanishini va daryo bo‘yidagi istehkomlarning mudofaa ahamiyatini bir butunlikda tahlil qilishga xizmat qildi. Tadqiqotda birlamchi manba sifatida Rossiya davlat harbiy-tarixiy arxivi (RGVIA) va O‘zbekiston Milliy arxivi (O‘zMA) fondlaridagi ma’lumotlardan keng foydalanildi.

Tahlil va natija. Rossiya imperiyasining Amudaryo ustidan nazorati 1873-yilgi shartnomadan so‘ng tizimli xarakterga ega bo‘ldi. Harbiy-strategik nuqtai nazardan, daryoda bug‘li kemalar qatnovining yo‘lga qo‘yilishi xonliklarning qarshilik ko‘rsatish

imkoniyatlarini nolga tushirdi. 1880-yillarga kelib, Amudaryo flotiliyasi mintaqadagi eng qudratli texnik kuchga aylandi. Rossiya hukumati tomonidan daryo qatnovini yaxshilash uchun katta mablag‘lar ajratildi. Masalan, 1887-yilda flotiliya ixtiyorida 6 ta yirik bug‘li kema va 10 dan ortiq barjalar mavjud edi. Bu kemalar nafaqat askarlarni, balki imperiya markazidan keltiriladigan sanoat mahsulotlarini ham tashiydi.

Iqtisodiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, daryo orqali tashiladigan yuklarning asosiy qismini paxta, g‘alla va qurilish materiallari tashkil etgan. 1890-yilga kelib, Amudaryo orqali tashilgan yuklarning umumiy hajmi 1,5 million pudga yetdi. Bu ko‘rsatkich 1875-yilga nisbatan 10 baravar ko‘p edi. Amudaryo bo‘limining tashkil etilishi natijasida mintaqada Rossiya bojxona tizimi joriy etildi va bu orqali savdo yo‘llari to‘liq nazoratga olindi. Quyidagi jadvalda 1880-1895-yillarda Amudaryo flotiliyasining yuk tashish dinamikasi aks ettirilgan.

1-jadval.

Amudaryo flotiliyasining yuk tashish ko‘rsatkichlari (1880-1895 yillar)

Yil	Kemalar soni (dona)	Yuk hajmi (ming pud)	Daromad (ming rubl)
1880	4	150	25
1885	6	420	68
1890	9	1500	142
1895	12	2100	195

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, o‘n besh yil ichida yuk tashish hajmi 14 baravardan ziyodga oshgan. Bu o‘sish mintaqaning Rossiya iqtisodiyotiga qanchalik tez integratsiya qilinganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, paxta xomashyosini tashish flotiliya daromadining 60 foizini tashkil etgan. Petro-Aleksandrovsk porti bu jarayonda markaziy logistik markaz vazifasini o‘tagan. Daryo bo‘ylab yangi pristanlar va omborxonalar qurilishi savdo-sotiqni jadallashtirdi.

Harbiy jihatdan, Amudaryo floti daryoning yuqori oqimigacha, ya’ni Termiz va Kerki hududlarigacha yetib bordi. Bu esa Afg‘oniston bilan chegarada imperiya

nufuzini mustahkamlashga xizmat qildi. Rossiya muhandislari daryoning murakkab gidrologik holatini (sayozliklar va o‘zgaruvchan oqim) o‘rganib, maxsus tekis tubli kemalarni ishlab chiqdilar. Quyidagi tasvirda XIX asr oxiridagi Amudaryo daryosida harakatlangan harbiy-transport kemasining ko‘rinishi tasvirlangan.

Amudaryo ustidan nazoratning o‘rnatilishi mahalliy kema qatnovi an’analarini ham o‘zgartirdi. Ilgari faqat yog‘och qayiqlar (kemalar) orqali amalga oshirilgan tashuvlar o‘rnini bug‘li texnika egalladi. Biroq, daryo suvining sug‘orish uchun sarflanishi va tabiat hodisalari kema qatnoviga tez-tez xalal berib turgan. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, yilning faqat 7-8 oyi davomida to‘liq quvvat bilan kema qatnovini amalga oshirish mumkin bo‘lgan. Shunga qaramay, Rossiya imperiyasi daryo ustidan nazoratni saqlab qolish uchun har yili 500 ming rubldan ortiq subsidiya ajratib kelgan [8; 110 b].

Muhokama. Rossiya imperiyasining Amudaryo ustidan nazorat o‘rnatish strategiyasi o‘z davrining eng murakkab geosiyosiy loyihalaridan biri bo‘lgan. Ushbu nazoratning oqibatlarini bir necha jihatdan muhokama qilish lozim. Birinchidan, harbiy-texnik ustunlik: Bug‘li kemalarning paydo bo‘lishi an’anaviy otliq qo‘shinlarga asoslangan xonliklar armiyasiga nisbatan katta psixologik va harbiy ustunlik berdi. Bu "texnologik zarba" mintaqadagi siyosiy irodani sindirishda hal qiluvchi rol o‘ynadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, daryo bo‘ylab harakatlanayotgan qurollangan kemalar mahalliy hokimlarda Rossiya qudratiga nisbatan daxlsizlik hissini uyg‘otgan [5; 77 b].

Ikkinchidan, iqtisodiy integratsiya masalasi. Amudaryo nazorati Rossiya sanoatchilari uchun O‘rta Osiyo paxtasini tashish tannarxini 30-40 foizga kamaytirish imkonini berdi. Bu esa Rossiya to‘qimachilik sanoatining Amerika paxtasiga qaramligini kamaytirdi. Biroq, bu iqtisodiy foyda mahalliy aholining yashash tarziga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Daryo bo‘yidagi unumdor yerlarning katta qismi harbiy istehkomlar va imperiya amaldorlari uchun ajratildi, bu esa an’anaviy dehqonchilik

tizimining buzilishiga olib keldi. Shuningdek, daryo suvini taqsimlashda imperiya manfaatlari birinchi o‘ringa qo‘yildi [11; 204 b].

Uchinchidan, geosiyosiy muvozanat. Amudaryo daryosi Rossiya va Britaniya imperiyalari o‘rtasidagi "Katta o‘yin"ning tabiiy chegarasiga aylandi. Rossiyaning daryoda o‘z flotini saqlab turishi Britaniyaning Afg‘oniston orqali shimolga siljishini to'xtatib turuvchi asosiy omil bo‘ldi. Bu holat mintaqada nisbiy, ammo tarang tinchlikni ta’minladi. Shu bilan birga, daryo nazorati orqali Rossiya imperiyasi Buxoro amirligi va Xiva xonligi ustidan o‘zining protektoratlik maqomini mustahkamladi. Ushbu davlatlar tashqi savdoda va harbiy harakatlarda to‘liq imperiyaga qaram bo‘lib qoldilar [14; 92 b].

To‘rtinchidan, ekologik va ijtimoiy jihatlar. Rossiya muhandislari tomonidan daryo o‘zanini o‘zgartirish va portlar qurishga bo‘lgan urinishlar daryoning nozik ekotizimiga dastlabki salbiy ta’sirlarni ko‘rsata boshladi. Kema qatnovi uchun daryo tubini chuqurlashtirish va qirg‘oqlarni mustahkamlash ishlari mahalliy irrigatsiya tizimlariga zarar yetkazdi. Ijtimoiy jihatdan esa, Petro-Aleksandrovsk kabi yangi shaharlarning paydo bo‘lishi mintaqaga rus va boshqa yevropalik aholining ko‘chib kelishiga yo‘l ochdi, bu esa demografik va madaniy landshaftni o‘zgartirdi.

Xulosa. Rossiya imperiyasining Amudaryo ustidan nazorat o‘rnatishi XIX asr oxiridagi O‘rta Osiyo tarixining eng muhim voqealaridan biridir. Ushbu jarayon nafaqat harbiy g‘alaba, balki puxta o‘ylangan strategik va iqtisodiy loyiha natijasi edi. Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Amudaryo Rossiya imperiyasi uchun O‘rta Osiyo ichkarisiga kirib borish va uni boshqarishning asosiy logistik arteriyasiga aylandi. 1873-yilgi Gandimiyon shartnomasi bu nazoratni huquqiy jihatdan mustahkamladi.

2. Amudaryo flotiliyasining tashkil etilishi mintaqadagi transport tizimini tubdan yangiladi. Statistik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, 1880-1895-yillar oralig‘ida daryo

orqali yuk tashish hajmi keskin oshib, mintaqani imperiya iqtisodiyotining xomashyo bazasiga aylantirishda asosiy vosita bo‘lib xizmat qildi.

3. Petro-Aleksandrovsk kabi harbiy-ma’muriy markazlarning tashkil etilishi daryo bo‘yida Rossiya nufuzini barqarorlashtirdi va Xiva xonligi hamda Buxoro amirligini doimiy nazorat ostida ushlash imkonini berdi.

4. Rossiya imperiyasining daryo ustidan nazorati Britaniya imperiyasi bilan raqobatda strategik ustunlik ta’minladi va mintaqadagi geosiyosiy chegaralarni uzil-kesil belgilab berdi.

Biroq, bu nazorat mahalliy aholi uchun og‘ir iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarni ham keltirib chiqardi. An’anaviy boshqaruv va xo‘jalik yuritish usullari imperiya manfaatlariga bo‘ysundirildi. Amudaryo nazorati tajribasi imperiya mustamlakachilik siyosatining klassik namunasi bo‘lib, u mintaqaning keyingi rivojlanish yo‘nalishini ko‘p jihatdan belgilab berdi. Ushbu tarixiy darslar bugungi kunda transchegaraviy suv resurslarini boshqarishda hamda mintaqaviy xavfsizlikni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Terentyev M.A. Istoriya zavoyevaniya Sredney Azii. – SPb., 1906. – T. 2. [1; 45 b]
2. Xalfin N.A. Prisoyedineniye Sredney Azii k Rossii (60-90-ye godi XIX v.). – M.: Nauka, 1965. [2; 67 b]
3. Bobobekov H.N. Qo‘qon tarixi. – T.: Fan, 1996.
4. Vohidov Sh.X. Turkiston xonliklari tarixshunosligi. – T.: Toshkent islom universiteti, 2010. [4; 112 b]
5. Morrison A. Russian Rule in Samarkand 1868-1910. – Oxford University Press, 2008. [5; 77 b]
6. Shcheglovatix O.P. Vodniy transport Sredney Azii v konse XIX – nachale XX vv. – Tashkent, 1954.

7. Gulyamov Ya.G. Istoriya orosheniya Xorezma s drevneyshix vremen do nashix dney. – Tashkent, 1957. [7; 88 b]
8. Nabiyev R.N. Iz istorii Kokandskogo xanstva. – Tashkent: Fan, 1973. [8; 110 b]
9. Becker S. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924. – London, 2004.
10. Pierce R. Russian Central Asia, 1867-1917: A Study in Colonial Rule. – Berkeley, 1960. [10; 23 b]
11. Ziyo A. O'zbekiston davlatchiligi tarixi. – T.: Sharq, 2000. [11; 204 b]
12. Allworth E. Central Asia: 130 Years of Russian Dominance. – Duke University Press, 1994. [12; 154 b]
13. Turkestanskiy sbornik. Tom 45, 1888 g.
14. Ivanov P.P. Ocherki po istorii Sredney Azii. – M., 1958. [14; 92 b]
15. O'zbekiston Milliy arxivi, I-1 fond, 1-ro'yxat, 245-ish.